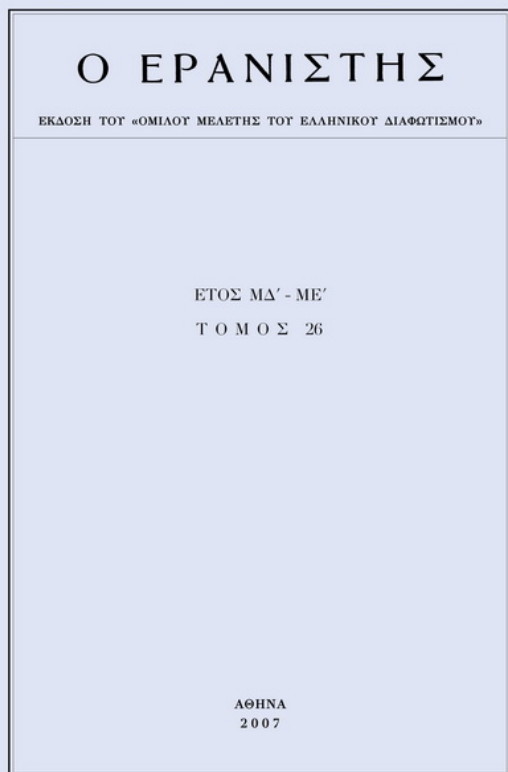

The Gleaner

Vol 26 (2008)

**Ανέκδοτη επιστολή του Αδαμάντιου Κοραή προς
τον Heinrich Karl Abraham Eichstädt**

Βασίλειος Ν. Μακρίδης

doi: [10.12681/er.72](https://doi.org/10.12681/er.72)

To cite this article:

Μακρίδης Β. Ν. (2008). Ανέκδοτη επιστολή του Αδαμάντιου Κοραή προς τον Heinrich Karl Abraham Eichstädt. *The Gleaner*, 26, 221–234. <https://doi.org/10.12681/er.72>

ΑΝΕΚΔΟΤΗ ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΤΟΥ ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ ΚΟΡΑΗ ΠΡΟΣ ΤΟΝ HEINRICH KARL ABRAHAM EICHSTÄDT

ΣΤΟ GOETHE-UND-SCHILLER-ARCHIV ΣΤΗ ΒΑΙΜΑΡΗ (Weimar) διασώζεται μια ανέκδοτη επιστολή του Αδαμάντιου Κοραή προς τον Γερμανό φιλόλογο Heinrich Karl Abraham Eichstädt (1772-1848), η οποία δεν περιελήφθηκε στην εξέδομη ήδη εκδοθείσα αλληλογραφία του μεγάλου Έλληνα λογίου. Όπως είναι δε γνωστό, υπάρχουν και πολλά άλλα γράμματα του Κοραή, τα οποία εντοπίστηκαν αργότερα ή ακόμη λανθάνουν,¹ και επομένως τέτοιες συμπληρώσεις είναι απόλυτα φυσιολογικές. Η εν λόγω επιστολή προέρχεται από την προσωπική συλλογή αυτογράφων κειμένων διαφόρων προσώπων του γνωστού Γερμανού ποιητή και αυλικού μυστικοσυμβούλου στη Βαϊμάρη Johann Wolfgang von Goethe (1749-1832) και δεν ήταν τελείως άγνωστη ως τώρα. Η συλλογή αυτή, όπως διασώζεται σήμερα, περιλαμβάνει συνολικά περίπου 2.300 ιδιόγραφα κείμενα πάσης φύσεως, από χειρόγραφα έργα και επιστολές μέχρι σημειώσεις και απλές υπογραφές διαφόρων προσώπων με τόπο και ημερομηνία. Συγκεκριμένα, το 1961 είχε δημοσιευθεί ένας αλφαβητικός κατάλογος της συλλογής αυτής με περιγραφή 1900 αυτογράφων κειμένων και του περιεχομένου τους. Σημειωτέον δε ότι πέραν της επιστολής του Κοραή υπάρχουν και κάποιες άλλες επιστολές Ελλήνων στη συλλογή του Goethe, ο οποίος είχε πλατειά ενδιαφέροντα και ήταν μανιώδης συλλέκτης πολλών και διαφόρων πραγμάτων. Ενώ δε μέχρι σήμερα είναι περισσότερο γνωστές οι συλλογές του στον τομέα της τέχνης και των φυσικών επιστημών, διάφορες άλλες συλλογές του, συμπεριλαμβανομένης και αυτής των αυτογράφων κειμένων, δεν είχαν τύχει για πολλά χρόνια της δέουσας προσοχής.²

1. Βλ. Εμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Η αλληλογραφία Κοραή και οι ολικές εκδόσεις της», *Διαβάζω* 82 (30 Νοεμβρίου 1983), 29-34· Φ. Ηλιού, «Η αλληλογραφία του Κοραή», *Τα Ιστορικά* 2/4 (Δεκέμβριος 1985), 442-455. Βλ. πρόσφατα Τ. Κ. Σκλαβενίτης, «Τύχες της από 5-9-1816 επιστολής του Α. Κοραή (Μολιέρος, Κοκκινιάκης, Σκυλίτσης και λιθογράφος)», *Μνήμων* 26 (2004), 227-237 και έδω Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, «Μία, ακόμη ανέκδοτη...», 235 έπ.

2. Βλ. σχετικά Hans-Joachim Schreckenbach, *Goethes Autographensammlung. Katalog*, Weimar 1961, σ. (11)-(43).

Η επιστολή αυτή στάλθηκε από τον Κοραή από το Παρίσι στις 24 Ιανουαρίου 1806. Είναι γραμμένη από τον ίδιο στα γαλλικά στη μια όψη ενός φύλλου διαστάσεων 19,5x23,5 εκατοστών και διατηρείται σε καλή κατάσταση.³ Δεν σώζονται άλλα στοιχεία σχετικά με την επιστολή αυτή, όπως κάποιος φάκελος με το όνομα του αποδέκτη της και τη διεύθυνσή του. Το ερώτημα είναι λοιπόν πώς γνωρίζουμε ότι ο αποδέκτης ήταν τελικά ο Eichstädt. Η απάντηση έρχεται από τον ίδιο τον Goethe. Υπάρχουν δύο προσθήκες από ξένο χέρι στην επιστολή, οι οποίες προέρχονται από τον Goethe, που φυσικά σημείωνε πληροφορίες σχετικά με τους συγγραφείς των επιστολών της συλλογής του και τους αποδέκτες τους. Οι προσθήκες αυτές γίνονταν από τον Goethe με κόκκινο μελάνι και έτσι ξεχώριζαν από τα λοιπά στοιχεία στα αυτόγραφα αυτά κείμενα.⁴ Το ίδιο έγινε και με την παρούσα επιστολή. Στην πίσω και κενή όψη του φύλλου υπάρχει επάνω μια προσθήκη του Goethe σχετικά με τον αποδέκτη της ανωτέρω επιστολής: «An Herrn Hofr[ath] Eichstedt», δηλαδή προς τον αυλικό σύμβουλο Eichstädt. Ο Goethe χρησιμοποίησε εδώ μια άλλη μορφή του ονόματος του Γερμανού φιλόλογου, ο οποίος είχε προφανώς και άλλες δραστηριότητες, δηλαδή ως αυλικός σύμβουλος. Η δεύτερη προσθήκη του Goethe έγινε στη σελίδα του κειμένου της επιστολής μεταξύ της ημερομηνίας και της προσφώνησης, αφορούσε δε το συγγραφέα της επιστολής: «Coray». Είναι πολύ πιθανό να έφθασε η επιστολή αυτή στα χέρια του Goethe χωρίς το φάκελο με τα στοιχεία του αποδέκτη της, ενώ ο Goethe έκανε τις προσθήκες αυτές αργότερα για να γνωρίζει προφανώς περί τίνος επρόκειτο.

Πώς όμως έφθασε η επιστολή αυτή στα χέρια του Goethe; Η πιο εύλογη υπόθεση είναι ότι η επιστολή τού δόθηκε από τον ίδιο τον Eichstädt, ο οποίος την είχε λάβει στις 16 Φεβρουαρίου 1806.⁵ Οι δύο άνδρες γνώριζαν πολύ καλά, συνεργάζονταν στενά και αλληλογραφούσαν.⁶ Υπάρχουν δε και γραπτά στοιχεία που επιβεβαιώνουν την ανωτέρω υπόθεση. Είναι γνωστό ότι το 1804 η βιβλιοθήκη της Βαϊμάρης, γνωστή σήμερα ως Anna-Amalia-Bibliothek, άρχισε να συλλέγει αυτόγραφα κείμενα δια-

3. Στο ίδιο, σ. 124 (αρ. 898).

4. Στο ίδιο, σ. (45).

5. Στο ίδιο, σ. 124 (αρ. 898).

6. Βλ. Woldemar Freiherr von Biedermann (Hg.), *Goethes Briefe an Eichstädt*, Berlin 1872.

φόρων γνωστών προσώπων, παλαιότερων και συγχρόνων. Ο μεν Goethe, ο οποίος από το 1797 είχε τη γενική εποπτεία της βιβλιοθήκης αυτής, δεν ήταν προφανώς αμέτοχος στη συλλεκτική αυτή προσπάθεια, ο δε Eichstädt αποτέλεσε σημαντικό προμηθευτή τέτοιων αυτογράφων κειμένων. Στις 24 Νοεμβρίου 1804 ο Goethe έγραψε στον Eichstädt, ζητώντας του να ενισχύσει την προσπάθεια αυτή από το πλούσιο αρχείο της αλληλογραφίας του. Ο Eichstädt απάντησε στις 2 Δεκεμβρίου 1804 θετικά και υποσχέθηκε ότι θα έστελνε στον Goethe ένα σημαντικό τμήμα τέτοιων αυτογράφων κειμένων. Αυτό αποτέλεσε την αρχή μιας σχετικής συνεργασίας μεταξύ των δύο ανδρών, η οποία στη συνέχεια θα οδηγούσε και στον εμπλουτισμό της προσωπικής συλλογής αυτογράφων κειμένων του Goethe. Η τελευταία άρχισε να διαμορφώνεται στα ανωτέρω πλαίσια από το 1805, ενώ ήδη από το 1806 άρχισε να αυξάνεται σημαντικά.⁷ Ο ρόλος του Eichstädt ήταν αποφασιστικής σημασίας στη διαδικασία αυτή. Επομένως, είναι πολύ πιθανό ότι η επιστολή αυτή του Κοραή κατέληξε στα χέρια του Goethe διά μέσου του Eichstädt ακριβώς την περίοδο εκείνη, δεδομένου ότι είχε σταλεί στις αρχές του 1806.

Στη συνέχεια εκδίδεται η εν λόγω επιστολή. Διατηρείται η ορθογραφία του Κοραή στα γαλλικά και η στίξη του, ενώ με όρθια στοιχεία εμφανίζονται οι δύο προσθήκες του Goethe (βλ. και το πανομοιότυπο της επιστολής):

[φ. 1v]

An Herrn Hofr. Eichstedt.

[φ. 1r]

Paris. 24 Janvier 1806.

Coray

Mon savant et estimable ami,

¹⁴ Je suis très-inquiet de votre longue silence; et si je n'étois pas pleinement ¹⁵ convaincu de votre amitié, j'aurois pensé que vous m'avez entièrement oublié. L'année ¹⁶ passée, je vous ai envoyé par le libraire Reclam de Leipsick mon *Héliodore*; et ¹⁷ j'ignore encore si vous l'avez reçu. Voyons si je serai plus heureux avec mon *Prodro* ¹⁸ *mus Bibliothecae Graecae ad usum*

7. Schreckenbach, *Goethes Autographensammlung*, ό.π., σ. (14)-(15).

Juventutis Graecae. Je vous ai envoyé il y a ^{|9} trois ou quatre jours par le même libraire 3 exemplaires de cet ouvrage tout Grec, [[fait]] ^{|10} publié pour la nation Grecque aux fraix de négocians Grecs. De ces 3 exemplaires je ^{|11} vous prie de me faire l'honneur de garder un pour vous, d'en presenter l'autre de [...] ma part ^{|12} à votre Académie, et le troisieme au Respectable Gruner.

^{|13} Si vous avez occasion de faire savoir à M^r. Wolf, de Halle, et M^r. Böttiger, ^{|14} de Weimar, que j'envoie, par le même Reclam, un exemplaire Τοῦ Προδρόμου à chacun, ^{|15} vous m'obligerez, Monsieur, d'autant plus que je n'ai ni le temps ni les forces d'écrire

^{|16} En attendant je vous renouvelle l'assurance d'une ἐξαιρέτου τιμῆς τε καὶ φιλίας.

Coray

^{|18} Mon adresse actuelle est faubourg St. Honoré N°. 66.

^{|19} Ne soyez donc pas si avare de lettres.

Όπως καθίσταται σαφές από την ανάγνωση της επιστολής αυτής, πρόκειται για ένα επιπλέον τεκμήριο των σχέσεων του Κοραή με τον γερμανόφωνο πνευματικό χώρο και δη στο πεδίο της κλασικής φιλολογίας. Οι σχέσεις αυτές είναι βεβαίως ήδη γνωστές από πολλές άλλες περιπτώσεις. Ο Κοραής διέμενε μινιμόν στο Παρίσι, αλλά οι επαφές του με το εξωτερικό ήταν πάμπολλες και συνεχείς, όπως φαίνεται από την αλληλογραφία του και από άλλες ενδείξεις. Ειδικά δε για τον γερμανόφωνο χώρο, αυτές είχαν να κάνουν κυρίως με τις κριτικές εκδόσεις των αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων από τον Κοραή. Ο χώρος της κλασικής φιλολογίας και εν γένει των επιστημών της αρχαιότητας ήταν άλλωστε ιδιαίτερα αναπτυγμένος στον γερμανόφωνο χώρο. Το όνομα του Κοραή και τα έργα του ήταν γνωστά εκεί από πολλές περιπτώσεις και μάλιστα με πολύ επαινετικό τρόπο για τον ίδιο, αν και ο Κοραής είχε διαφωνίες σε πολλά θέματα με Γερμανούς φιλολόγους. Πέραν των θετικών αναφορών στον Κοραή σε διάφορα αυτοτελή έργα, υπήρχαν επίσης πάμπολλες αναφορές στο πρόσωπο και το έργο του σε γνωστά γερμανικά περιοδικά της εποχής, στα οποία δημοσιεύτηκαν ενίοτε και βιβλιοκρισίες/βιβλιοπαρουσιάσεις όρισμένων έργων του.⁸ Στην

8. Για σχετικές πληροφορίες βλ. H. Röhl, «Was erfuhr der deutsche Zeit-schriftenleser der 20er Jahre des 19. Jh.s von Adamantios Korais?», *Folia Neohellenica: Zeitschrift für Neogräzistik* 1 (1975), 95-111· M. A. Στασινοπούλου, «Ειδήσεις για το ελληνικό βιβλίο στο γερμανόφωνο περιοδικό τύπο του 19ου αιώνα», *Μνήμων* 12 (1989), 117-148.

Paris. 24 Janvier 1806.

Coray

Mon savant et estimable ami,

Je suis très-inquiet de votre longue silence ; et si je n'étais pas pleinement convaincu de votre amitié, j'aurais pensé que vous m'avez entièrement oublié. L'année passée, je vous ai envoyé par le libraire Neclum de Leipzig mon *Heliodor* ; et j'ignore encore si vous l'avez reçu. Voyons si je serai plus heureux avec mon *Prodro-mus Bibliothecæ Græcæ ad usum Juventutis Græcæ*. Je vous ai envoyé il y a trois ou quatre jours par le même libraire 3 exemplaires de cet ouvrage tout grec, imprimé par la nation grecque aux frais de négocians grecs. De ces 3 exemplaires je vous prie de me faire l'honneur d'en garder un pour vous, d'en présenter l'autre à notre *Seul* maître de votre Académie, et le troisième au Respectable *Friseur*.

Si vous avez occasion d'en faire savoir à M^r. Wolff, de Halle, et M^r. Böttger, de Weimar, que j'envoie par le même Neclum, un exemplaire de *παιδρέμων* à chacun, vous m'obligerez, Monsieur, d'autant plus que je n'ai ni le temps ni les forces d'écrire. En attendant, je vous renouvelle l'assurance d'une *εξαιρετική* *φιλική* *καὶ* *αἰφύλακας*.

Coray.

Mon adresse actuelle est faubourg St-Honoré N°. 66.

Ne soyez donc pas si avare de lettres.

αλληλογραφία του Κοραή υπάρχουν επιπλέον επιστολές αρκετών Γερμανών λογίων προς αυτόν, οι οποίες είναι πολύ επαινετικές για το πρόσωπό του.⁹ Βεβαίως, πρέπει να ομολογήσουμε ότι οι περισσότερες από τις σχέσεις του Κοραή με τον γερμανόφωνο χώρο δεν είναι γνωστές, διότι μεγάλο τμήμα της σχετικής αλληλογραφίας του ακόμη λανθάνει.

Ας σημειωθεί επιπλέον ότι οι σχέσεις του Κοραή με τη Γερμανία δεν περιορίστηκαν μόνο στην εποχή που ζούσε, αλλά και αργότερα, όταν το όνομά του μνημονεύθηκε πολλές φορές ευμενώς και από μεταγενέστερους διασώζοντες φιλόλογους, όπως από τον Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff.¹⁰ Παρότι δε η ανωτέρω επιστολή είναι γραμμένη στα γαλλικά, είναι βέβαιο ότι ο Κοραής γνώριζε τη γερμανική γλώσσα, την οποία είχε μάθει μάλλον κατά τη διαμονή του στο Άμστερνταμ και την οποία καλλιέργησε στη συνέχεια. Υπάρχουν μάλιστα διάφορες μεταφράσεις που εξεπόννησε ο Κοραής από τα γερμανικά στα νεοελληνικά, όπως το έργο *Ορθόδοξος διδασκαλία του μητροπολίτη Μόσχας Πλάτωνος* (Λειψία 1782). Ο Κοραής είχε εκπονήσει και μεταφράσεις διαφόρων έργων του Γερμανού γιατρού Christian Gottlieb Selle (1748-1800).¹¹

Αρχικά, από τον αποδέκτη της επιστολής φαίνονται ειδικά οι επαφές του Κοραή με τον Eichstädt, των οποίων η αρχή αναγόταν σε παλαιότερη εποχή. Συγκεκριμένα, ο Eichstädt είχε ξεκινήσει την κριτική έκδοση του έργου του ιστοριογράφου Διοδώρου του Σικελιώτου με λατινική μετάφραση και σχόλια, ελπίζοντας στη συνεργασία σημαντικών κριτικών της εποχής εκείνης, μεταξύ άλλων δε και του Κοραή. Ο Κοραής συνέβαλε αποφασιστικά στο έργο αυτό και είχε σχετική φιλολογική αλληλογραφία με τον Eichstädt. Αυτό συνέβαλε προφανώς στις περαιτέρω στενότερες σχέσεις μεταξύ των δύο ανδρών. Γνωστές είναι άλλες δύο επιστολές του Κοραή προς τον Eichstädt: Η πρώτη είναι σύντομη, γραμμένη στα λατινικά στις 5 Ιουνίου 1802, στην οποία ο Κοραής τον ευχαριστεί για την εκλογή του ως μέλους της Societas Latina Jenensis,¹² η οποία λειτούργησε

9. Βλ. ενδεικτικά Α. Κοραή, *Αλληλογραφία*, τ. Γ', Αθήνα 1979, σ. 34 (επιστολή του L. H. Teucher στις 24 Μαΐου 1810 από τη Λειψία) και *Αλληλογραφία*, τ. ΣΤ', Αθήνα 1984, σ. 359-360 (επιστολή του K. G. Kühn από τη Λειψία το 1818).

10. Βλ. γενικά J. Irmscher, «Ο Κοραής και η Γερμανία», *Ιταλοελληνικά. Rivista di cultura greca* 2 (1989), 13-19.

11. Στο ίδιο, 13-14.

12. Το γράμμα αυτό πρωτοδημοσιεύθηκε από τον Φ. Ηλιού, «Ανέκδοτα και ξεχασμένα γράμματα από την αλληλογραφία του Κοραή», στο *Έρνος εις Αδαμάντιον*

από το 1734 μέχρι το 1848¹³ και της οποίας πρόεδρος από το 1803 ήταν ο ίδιος ο Eichstädt. Το γεγονός αυτό εξηγεί προφανώς τη σχετική εκλογή του Κοραή. Η δεύτερη επιστολή είναι εκτενέστερη, γραμμένη στα γαλλικά στις 4 Φεβρουαρίου 1803, και θίγει διάφορα φιλολογικά θέματα. Αναφέρεται δε σε μια προηγούμενη επιστολή του Eichstädt προς τον Κοραή στις 20 Οκτωβρίου 1802,¹⁴ γεγονός που δείχνει την υπάρχουσα αλληλογραφία μεταξύ των δύο ανδρών. Είναι δε χαρακτηριστικό ότι ο Eichstädt στον πρώτο τόμο του ανωτέρω έργου του (*Diodori Siculi Bibliothecae Historicae libri qui supersunt ac deperditarum fragmenta*, Halle 1800) ευχαρίστησε τέσσερις κριτικούς φιλολόγους για τη βοήθειά τους, μεταξύ δε αυτών ανέφερε πρώτον τον Κοραή — οι άλλοι ήταν οι R. Porson, F. A. Wolf και D. Wyttenbach. Στα προλεγόμενα δε του δεύτερου τόμου του εν λόγω έργου (Halle 1802) αναφέρθηκε εκτενώς στην αξία του Κοραή και στον εξαίρετο χαρακτήρα του. Οι τιμητικές αυτές αναφορές για τον Κοραή μνημονεύθηκαν στη συνέχεια από τους Έλληνες βιογράφους του.¹⁵

Αναφορικά με τον Eichstädt, ως αναφερθεί εδώ ότι ήταν από το 1797 τακτικός καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Ιένας (Jena) και από το 1804 κατείχε ειδικότερα την έδρα της ποιητικής και ρητορικής. Φυσικά έδειχνε μεγάλο ενδιαφέρον για την αρχαία Ελλάδα γενικά και είχε μάλιστα μεταφράσει στα γερμανικά την εξάτομη ιστορία της Ελλάδας του William Mitford (*Geschichte Griechenlands. Eine freie Übersetzung des englischen Werkes*, 6 τόμοι, Leipzig 1802-1803). Επίσης είχε εργασθεί για την *Allgemeine Literatur-Zeitung* της Ιένας. Αλλά όταν η σύνταξη της τελευταίας μετακόμισε στην Halle το 1803, ο Eichstädt ανέλαβε κατόπιν πρωτοβουλίας του Goethe το 1804 την έκδοση και διεύθυνση ενός νέου περιο-

Κοραή, Αθήνα 1965, σ. 53-139, ειδικότερα 115. Βλ. και Α. Κοραής, *Αλληλογραφία*, τ. Β', Αθήνα 1966, σ. 42-43.

13. Περί αυτής βλ. H. Jaumann, «Die Societas Latina Jenensis (1734-1848)», στο D. Döring / K. Nowak (Hg.), *Gelehrte Gesellschaften im mitteldeutschen Raum (1650-1820)*, Teil III, Leipzig 2002, σ. 33-70.

14. Το γράμμα αυτό πρωτοδημοσιεύθηκε μαζί με διάφορα άλλα από τον Κ. Άμαντο, «Ποιήματα και άλλα δημοσιεύματα του Κοραή», *Ελληνικά* 6 (1933), 175-183 και 186-188, ειδικότερα 175-178. Βλ. και Κοραής, *Αλληλογραφία*, τ. Β', σ. 66-68.

15. Βλ. «Μαρτυρίες τινές Ευρωπαίων σοφών περί Κοραή», *Ερμής ο Λόγιος* 9 (1819), 640-646, ειδικότερα 642-643· Α. Μάμουκας, *Αδαμάντιος Κοραής. Βίος και έργα*, [Αθήνα 1881], Αθήνα 1989, σ. ζζ', ρς'-ρζ'. Ηλιού, «Ανέκδοτα και ξεχασμένα γράμματα...», ό.π., σ. 115· Ο ίδιος, *Ελληνική βιβλιογραφία του 19ου αιώνα. Βιβλία - Φυλλάδια*, Τόμος πρώτος (1801-1818), Αθήνα 1997, σ. 317 (αρ. 1811.66).

δικού οργάνου ως συνέχειας του προηγούμενου με τίτλο *Jenaische Allgemeine Literatur-Zeitung*, το οποίο εκδόθηκε με τη μορφή αυτή υπό τη διεύθυνσή του μέχρι το 1841,¹⁶ ενώ φρόντισε να βρεθούν κατάλληλοι συνεργάτες και από το εξωτερικό. Στα πλαίσια αυτά είχε ήδη ή έστω σκόπευε να επικοινωνήσει προφανώς και με τον Κοραή, όπως φαίνεται από ορισμένες ειδήσεις που έδωσε στον Goethe. Συγκεκριμένα σε επιστολή του προς τον Goethe στις 11 Ιανουαρίου 1804 από την Ιένα κάνει λόγο για διαφόρους γνωστούς του στο Παρίσι (Κοραή, Villoison, A. L. Millin, K. B. Hase) και για το πώς θα ήταν δυνατό να τους κερδίσουν ως συνεργάτες της *Jenaische Allgemeine Literatur-Zeitung* —ελπίζοντας παράλληλα στην έμμεση διαμεσολάβηση του Goethe.¹⁷ Στο περιοδικό αυτό δημοσιεύονταν κυρίως βιβλιοκρισίες, αυτό δε έγινε μεταξύ άλλων και για διάφορα έργα του Κοραή,¹⁸ οι οποίες περιείχαν πάλι διάφορες θετικές κρίσεις για το πρόσωπό του.¹⁹ Ο Κοραής, όπως φαίνεται, ελάμβανε γνώση των δημοσιευμάτων σχετικά με την Ελλάδα στο περιοδικό αυτό και εξέφραζε τις γνώμες του σχετικά. Σε μια περίπτωση δε ενοχλήθηκε από την παρουσίαση του περιηγητικού έργου του J. L. S. Bartholdy στο ανωτέρω περιοδικό, το οποίο έργο θεωρούσε, ως γνωστόν, πλήρως ανθελληνικό.²⁰ Σκεφτόταν δε μάλιστα να διαμαρτυρηθεί στον Eichstädt για το θέμα αυτό

16. Βλ. σχετικά O. Fambach, «Ein Goethesches Zeitungsunternehmen als Vorbild unserer Zeit. Jenaische Allgemeine Literaturzeitung», *Euphorion* 56 (1962), 418-425· O ίδιος, «Zur „Jenaischen Allgemeinen Literatur-Zeitung“ (JALZ)», *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* 38 (1964), 576-590. Το περιοδικό αυτό εκδόθηκε στη συνέχεια (1842-1848) από άλλους στη Λειψία με τον τίτλο *Neue Jenaische Allgemeine Literatur-Zeitung*.

17. Goethe-und-Schiller-Archiv (Weimar), Signatur 30/244, St. 19.

18. Βλ. π.χ. τη βιβλιοκρισία του έργου του Κοραή *Ιπποκράτους περί αέρων, υδάτων, τόπων* (2 τόμοι, Paris 1800) στην *Jenaische Allgemeine Literatur-Zeitung* 61 (13 Μαρτίου 1805), 481-488 και 62 (14 Μαρτίου 1805), 489-490 από το γιατρό G. J. F. Nöldeke (1768-1843). Ο Κοραής (*Αλληλογραφία*, τ. Β', σ. 280) έλαβε γνώση της βιβλιοκρισίας αυτής κατόπιν επικοινωνίας του βιβλιοκριτού Nöldeke μαζί του (επιστολή προς τον Αλέξανδρο Βασιλείου στις 12 Ιουλίου 1805), ενώ είχε επικοινωνία μαζί του και αργότερα (βλ. στο *ίδιο*, σ. 440-441). Περισσότερα στοιχεία για τις βιβλιοκρισίες κοραϊκών έργων στο περιοδικό αυτό, βλ. Στασινοπούλου, «Ειδήσεις για το ελληνικό βιβλίο...», *ό.π.*, 131-140.

19. Για τέτοιες κρίσεις από τη δεκαετία του 1820 στο περιοδικό αυτό, βλ. Röhling, «Was erfuh der deutsche Zeitschriftenleser», *ό.π.*, *passim*.

20. Βλ. σχετικά Κοραής, *Αλληλογραφία*, τ. Β', σ. 317 (επιστολή προς Αλέξανδρο Βασιλείου στις 9 Μαΐου 1806).

και να του υποδείξει ότι θα έπρεπε να ελέγχει καλύτερα το τι γραφόταν για την Ελλάδα στο περιοδικό που ο ίδιος διηύθυνε.²¹

Όπως φαίνεται από την ανωτέρω επιστολή, η αλληλογραφία μεταξύ τους γύρω στα 1806 είχε κάπως ατονήσει. Σχετικά με τα αναφερόμενα έργα του στην επιστολή, ο Κοραής φαίνεται ότι δεν γνώριζε αν ο Eichstädt είχε λάβει τελικά το αντίτυπο του έργου του *Ηλιοδώρου Αιθιοπικών Βιβλία Δέκα* (Paris 1804), το οποίο του είχε αποστείλει το 1805 διά μέσου του εκδότη και βιβλιοπώλη της Λειψίας Reclam. Εκ των υστέρων πάντως μπορούμε να υποθέσουμε ότι είχε γίνει κάτι τέτοιο. Και τούτο διότι στο προαναφερθέν περιοδικό που διηύθυνε ο Eichstädt είχε δημοσιευθεί βιβλιοκρισία του εν λόγω έργου.²² Το ίδιο μπορεί να λεχθεί και για το επόμενο αναφερόμενο στην επιστολή έργο του Κοραή, το οποίο πάλι διά μέσου του Reclam επρόκειτο να διαδοθεί στον γερμανόφωνο χώρο. Ήταν το έργο *Πρόδρομος Ελληνικής Βιβλιοθήκης* (Paris 1805), το οποίο είχε τυπωθεί με έξοδα των αδελφών Ζωσιμάδων, πράγμα που μνημονεύει εμμέσως στην επιστολή του ο Κοραής χωρίς να τους κατονομάζει. Προφανώς, αντίτυπα και του έργου αυτού έφθασαν τελικά στον Eichstädt, δεδομένου ότι δημοσιεύθηκε πάλι σχετική βιβλιοκρισία στο περιοδικό του.²³ Οι σχέσεις του Κοραή με τον Eichstädt πάντως φαίνεται ότι συνεχίστηκαν και αργότερα. Στις 18 Αυγούστου 1806 ο Κοραής γράφει στον Αλέξανδρο Βασιλείου ότι σκεφτόταν να συστήσει τον Κωνσταντίνο Νικολόπουλο στον Eichstädt για να σπουδάσει στην Ιένα ή έστω στην Άλλη παρά να έλθει στη Γαλλία.²⁴

Οι άλλοι αναφερόμενοι στην επιστολή λόγιοι, στους οποίους ο Κοραής έστελνε από ένα αντίτυπο του πλέον πρόσφατου έργου του, ήταν επίσης σημαντικοί Γερμανοί λόγιοι. Ο πρώτος ήταν ο γιατρός, βοτανολόγος και φαρμακοποιοός Christian Gottfried Gruner (1744-1815), πολύ γνωστός την εποχή εκείνη για τις επιστημονικές συμβολές του, όντας καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Ιένας από το 1773. Ο Gruner εξέδιδε μάλιστα από το 1782 μέχρι το 1797 το περιοδικό *Almanach für Ärzte und Nichtärzte* στην Ιένα, είχε δε ασχοληθεί ιδιαίτερα και με την ιστορία της ιατρικής, όπως με το *Corpus Hippocraticum*, όντας πολύ καλός ελληνι-

21. Στο ίδιο, σ. 397-398 (επιστολή προς Αλέξανδρο Βασιλείου στις 22 Ιουνίου 1807).

22. Βλ. σχετικές πληροφορίες στο Ηλιού, *Ελληνική Βιβλιογραφία...*, ό.π., σ. 104 (αρ. 1804.33).

23. Στο ίδιο, σ. 157 (αρ. 1805.87).

24. Βλ. Κοραής, *Αλληλογραφία*, τ. Β', σ. 347-348.

στής. Με τον Κοραή είχε παλαιότερα αλληλογραφία, η οποία δεν έχει εντοπισθεί προς το παρόν, ενώ ο Κοραής τον είχε χρησιμοποιήσει κυρίως στα ιατρικά του έργα (π.χ. *Ιπποκράτους περί αέρων, υδάτων και τόπων*)²⁵ και ομολόγησε την οφειλή του σ' αυτόν.²⁶ Παράλληλα, και ο Gruner είχε υπόψη του τις φιλολογικές ικανότητες του Κοραή και χρησιμοποίησε τις κριτικές διορθώσεις του.²⁷ Από την παραπάνω επιστολή φαίνεται καθαρά ότι ο Κοραής εκτιμούσε τον Gruner ως επιστήμονα, αν και σε μια παλαιότερη επιστολή του προς τον Chardon de la Rochette, στις 24 Ιουλίου 1801, δείχνει κάπως δυσαρεστημένος με τον Gruner και τη συμπεριφορά του.²⁸

Ο δεύτερος λόγιος ήταν ο Friedrich August Wolf (1759-1824), ένας από τους θεμελιωτές των νεωτέρων κλασικών σπουδών και δεινός ομηριστής, ο οποίος διετέλεσε καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Άλλης (Halle) από το 1783 μέχρι το 1807 και συνέχισε αργότερα τη δράση του στο Βερολίνο. Οι σχέσεις του με τον Goethe ήταν πολύ στενές, ο οποίος μάλιστα είχε παρακολουθήσει κρυφά παραδόσεις του Wolf στην Άλλη, παρά τις διαφωνίες τους σχετικά με το συγγραφέα των ομηρικών επών.²⁹ Ο Κοραής είχε επίσης πολλές σχέσεις με τον Wolf ήδη από την εποχή της συνεργασίας του στην έκδοση του Διοδώρου από τον Eichstädt, ενώ αυτός που τον είχε συστήσει στον Wolf ακόμη ενωρίτερα ήταν ο Villoison. Ο Wolf μάλιστα αναδημοσίευσε απόσπασμα από ένα γράμμα του Κοραή, απευθυνόμενο μάλλον προς τον ίδιο στο Βερολίνο (3 Φεβρουαρίου 1818), σε ένα έργο του το 1818. Το γράμμα αυτό αναφερόταν στην πνευματική και λοιπή κατάσταση των τότε Ελλήνων.³⁰ Στη δε Βιβλιοθήκη Κοραή

25. Βλ. Α. Κοραής, *Προλεγόμενα στους Αρχαίους Έλληνες Συγγραφείς*, τ. Δ', Αθήνα 1995, σ. 575, 661.

26. Ο Κοραής (*Αλληλογραφία*, τ. Β', σ. 280-281) δείχνει να έχει λάβει γνώση της βιβλιοκρισίας του ιπποκρατικού του έργου από τον Gruner το 1801, χωρίς όμως να την έχει πάρει στα χέρια του (επιστολή προς τον Αλέξανδρο Βασιλείου στις 12 Ιουλίου 1805).

27. Για ένα παράδειγμα, βλ. Ηλιού, «Ανέκδοτα και ξεχασμένα γράμματα...», ό.π., σ. 109.

28. Βλ. Κοραής, *Αλληλογραφία*, τ. Β', σ. 28.

29. Για τον Wolf βλ. το σχετικό λήμμα του G. Fatouros στο *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon* 13 (1998), 1501-1504 (με κατάλογο των έργων του και σχετική βιβλιογραφία). Βλ. επίσης R. Markner / G. Veltri (Hg.), *Friedrich August Wolf. Studien, Dokumente, Bibliographie*, Stuttgart 1999.

30. Βλ. F. A. Wolf, *Litterarische Analekten: vorzüglich für alte Literatur und Kunst*,

στη Χίο σώζονται αρκετά βιβλία του Wolf με ιδιόχειρες αφιερώσεις του στον Κοραή.³¹ Στην αλληλογραφία του Κοραή υπάρχουν επίσης διάφορες αναφορές στον Wolf.³² Φαίνεται ότι ο Κοραής εκτιμούσε ιδιαίτερα τη συμβολή του στην περί Ομήρου έρευνα και σε άλλους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς,³³ θεωρούσε μάλιστα μόνο τον Wolf μαζί με λίγους ακόμη Γερμανούς αξιόλογους φιλολόγους, ενώ για τους περισσότερους Γερμανούς φιλολόγους δεν φαίνεται να είχε ιδιαίτερα καλή γνώμη.³⁴

Ο τρίτος αναφερόμενος λόγιος ήταν ο Karl August Böttiger (1760-1835), αρχαιολόγος, ιστορικός τέχνης και φιλόλογος και από το 1791 διευθυντής του γυμνασίου της Βαϊμάρης. Εκεί ανέλαβε και άλλες σχολικές αρμοδιότητες, ενώ γνωρίστηκε πολύ καλά με τον Goethe και τον Schiller και συνεργάστηκε σε πολλά περιοδικά και εκδόσεις. Αργότερα όμως εξαιτίας διαφόρων προτιμήσεων και απόψεών του έπεσε στη δυσμένεια κυρίως του Goethe, ο οποίος εκφραζόταν πλέον αρνητικά για το πρόσωπό του. Το 1804 τελικά ο Böttiger βρήκε άλλη θέση εργασίας στη Δρέσδη, όπου και μετακόμισε από τη Βαϊμάρη. Επρόκειτο πάντως για ιδιαίτερα μορφωμένο και ταλαντούχο άτομο, μεταξύ άλλων στο χώρο της αρχαίας φιλολογίας, του οποίου η φήμη είχε θιγεί σημαντικά, τόσο στην εποχή του αλλά και μεταγενέστερα, από την έριδά του με τον Goethe.³⁵ Όπως φαίνεται από την ανωτέρω επιστολή, ο Κοραής νόμιζε προφανώς ότι ο Böttiger βρισκόταν ακόμη το 1806 στη Βαϊμάρη. Επομένως, δεν ξέρουμε αν τελικά έλαβε το αντίτυπο που του είχε στείλει ο Κοραής. Από την επι-

deren Geschichte und Methodik, Bd. III, Berlin 1818, σ. 300-303 («Les Grecs d'aujourd'hui. Extrait d'une lettre de Mr. Coray»). Ανατύπωσή του με σχόλια από τον Ηλιού, «Ανέκδοτα και ξεχασμένα γράμματα...», ό.π., σ. 87-89, 120-124. Βλ. και Α. Κοραής, *Αλληλογραφία*, τ. Δ', Αθήνα 1982, σ. 69-71.

31. Βλ. Σ. Καββάδας, «Αφιερώσεις στον Κοραή», *Έρνος εις Αδαμάντιον Κοραήν*, Αθήνα 1965, σ. 209-227, ειδικότερα 227.

32. Βλ. π.χ. Κοραής, *Αλληλογραφία*, τ. Δ', σ. 2 (επιστολή προς Αλέξανδρο Βασιλείου, 24 Ιανουαρίου 1817, όπου παρακαλεί να σταλεί ένα αντίτυπο του έργου του για τον Μάρκο Αυρήλιο [Paris 1816] στον Wolf).

33. Βλ. Α. Κοραής, *Προλεγόμενα στους Αρχαίους Έλληνες Συγγραφείς*, τ. Α', Αθήνα 1986, σ. 176, υποσ. και τ. Β', Αθήνα 1988, σ. 124-125.

34. Βλ. Κοραής, *Αλληλογραφία*, τ. Γ', σ. 46 (επιστολή προς Αλέξανδρο Βασιλείου στις 20 Σεπτεμβρίου 1810).

35. Περί του Böttiger βλ. το σχετικό λήμμα του S. Lindiger στο *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon* 17 (2000), 143-151 (με αναλυτικό κατάλογο των έργων του και πλούσια βιβλιογραφία).

στολή του Κοραή βλέπουμε επίσης τις σχέσεις των διαφόρων Γερμανών λογίων μεταξύ τους και τα δίκτυα επικοινωνίας τους, αφού άλλωστε όλες οι περιοχές που αναφέρονται (Λειψία, Βαϊμάρη, Ιένα, Άλλη) δεν απέχουν υπερβολικά πολύ ή μία από την άλλη. Χαρακτηριστικό είναι επίσης ότι αυτόγραφες επιστολές τόσο των τριών ανωτέρω λογίων, όσο και του Eichstädt, γραμμένες σε διάφορες περιπτώσεις, κρατούσε ο Goethe στην προαναφερθείσα συλλογή του με αυτόγραφα κείμενα.³⁶

Ενδιαφέρουσες είναι επίσης οι ειδήσεις του Κοραή στην ανωτέρω επιστολή σχετικά με τη διακίνηση και διάδοση των έργων του και δη στον γερμανικό χώρο. Ο παρισινός εκδότης του Προδρόμου ήταν μεν ο Firmin Didot (1764-1836), με τον οποίο ο Κοραής είχε αποκτήσει πολύ στενές σχέσεις και τον εκτιμούσε προσωπικά.³⁷ Μεταξύ άλλων, είχε μάλιστα διδάξει ελληνικά στο γιο του εκδότη του, Ambroise Firmin-Didot (1790-1876), και τον είχε παρακινήσει να επισκεφθεί τον ελληνικό χώρο, πράγμα που αυτός επιχείρησε με επιτυχία στα 1816-1817. Δεδομένου όμως ότι στον γερμανικό χώρο τότε σημαντικότερο ρόλο στην έκδοση και διακίνηση του βιβλίου έπαιζε η πόλη της Λειψίας (Leipzig), δεν είναι τυχαία η χρησιμοποίηση του εκδοτικού οίκου και βιβλιοπωλείου του Reclam για τη διακίνηση των έργων του. Στην αλληλογραφία του Κοραή βρίσκουμε συχνά το όνομα του Reclam, υπάρχουν δε ενδείξεις ότι ο Κοραής είχε και απευθείας αλληλογραφία μαζί του.³⁸ Ο οίκος αυτός, ο οποίος επρόκειτο να καταγράψει μεγάλη εκδοτική επιτυχία στη συνέχεια μέχρι τις μέρες μας, είχε ιδρυθεί το 1802 στη Λειψία από τον Carl Heinrich Reclam, ο οποίος είχε μετοικήσει εκεί από το Βερολίνο, όπου είχε μάθει προηγουμένως την τέχνη και εμπορία του βιβλίου. Ο Reclam, του οποίου το αρχικό όνομα ήταν Charles Henri Reclam (1776-1844), καταγόταν από παλιά οικογένεια Ουγενότων, γεγονός που πιθανώς εξηγεί σε κάποιο βαθμό και τις σχέσεις του με τη Γαλλία στο χώρο του βιβλίου.

Συνολικά θεωρούμενη, η ανωτέρω επιστολή επιβεβαιώνει τις τότε

36. Βλ. Schreckenbach, *Goethes Autographensammlung*, ό.π., σ. 23, 60, 87, 252. Πολλές αναφορές στους προαναφερθέντες λογίους και στην κουλτούρα της Βαϊμάρης και της περιοχής της (Ιένα κλπ.) την εποχή εκείνη, βλ. στο έργο *Wiederholte Spiegelungen. Weimarer Klassik 1759-1832*, hrsg. von G. Schuster und C. Gille, München/Wien 1999.

37. Βλ. ενδεικτικά Κοραής, *Αλληλογραφία*, τ. Β', σ. 106.

38. Βλ. ενδεικτικά στο *ίδιο*, σ. 174, 177-179, 183-184, 193, 195-196, 209, 225-226, 354, 365, 374, 403, 438, 455.

υφιστάμενες στενές σχέσεις των Ελλήνων, αποδήμων (όπως ο Κοραής) και μη, με τον ευρύτερο γερμανικό χώρο, οι οποίες εκτεινονταν σε πολλά επίπεδα. Ο Κοραής παραπονιέται μεν στο γράμμα του αυτό για την υγεία του, πράγμα που κάνει και σε άλλα γράμματα της εποχής εκείνης,³⁹ αλλά αυτό δεν τον εμπόδιζε καθόλου στο να εργάζεται πνευματικά και να συνεχίζει τις επαφές του με διαφόρους λογίους για το καλό της πατρίδας του. Όπως προαναφέρθηκε, τα λίγα στοιχεία του παρόντος μελετήματος δεν αρκούν για να καλύψουν τις ακόμη άγνωστες πτυχές των σχέσεων του Κοραή με τον γερμανόφωνο χώρο, οι οποίες ελπίζεται ότι εν καιρώ θα έλθουν στο φως. Από την άλλη πλευρά, η επιστολή αυτή αποτελεί τεκμήριο του πώς ένας μεγάλος Γερμανός της εποχής εκείνης, όπως ο Goethe, είχε έλθει σε επαφή με τον νεοελληνικό κόσμο και την τότε πνευματική του κατάσταση. Πέραν λοιπόν των ενδιαφερόντων του για την ελληνική αρχαιότητα,⁴⁰ είναι γνωστό ότι ο Goethe έδειξε επίσης ενδιαφέρον για τα δημοτικά νεοελληνικά τραγούδια⁴¹ και για τον ελληνικό κόσμο υπό οθωμανική κατοχή και τον απελευθερωτικό του αγώνα,⁴² ενώ το έργο του *Ιφιγένεια η εν Ταύροις* μεταφράστηκε από τον Ιωάννη Παπαδόπουλο και εκδόθηκε στα ελληνικά.⁴³ Εκτός δε από πολλά αντίτυπα της ανωτέρω ελληνικής μετάφρασης στην προσωπική βιβλιοθήκη του Goethe, υπάρχουν οι τρεις τόμοι της *Eunomia* του Carl Iken (Bremen 1827), το έργο του Wilhelm Müller, *Gesänge der Hellenen und Philhellenen*

39. Βλ. ενδεικτικά στο *ίδιο*, σ. 346 (επιστολή στα γαλλικά στις 13 Αυγούστου 1806 προς τον J. A. G. Weigel στη Λειψία, στην οποία αναφέρεται στην κακή του υγεία και του αντιπροτείνει τη συνεργασία του Γερμανού φιλόλογου Karl Benedikt Hase, ο οποίος ζούσε και εργαζόταν τότε στο Παρίσι).

40. Βλ. J. Schmidt, «Griechenland als Ideal und als Utopie bei Winckelmann, Goethe und Hölderlin», *Hölderlin-Jahrbuch* 28 (1993), 94-110.

41. Βλ. Ι. Παπαδόπουλος (μεταφραστής), *Ιφιγένεια η εν Ταύροις. Τραγωδία εις πέντε πράξεις. Μεταφρασθείσα εκ του Γερμανικού*, Ιένα 1818. Για τη μετάφραση αυτή, βλ. Σ. Β. Κουγέας, «Η πρώτη νεοελληνική μετάφρασις της Ιφιγενείας του Goethe. Ο μεταφραστής και οι παρακινήταί αυτής», *Ελληνικά* 5 (1932), 361-388 και 425-426. Βλ. και Ηλιού, *Ελληνική Βιβλιογραφία...*, ό.π., σ. 547-548 (αρ. 1818.42).

42. Βλ. W. J. McGrath, «Freedom and Death: Goethe's *Faust* and the Greek War of Independence», στο M. S. Roth (ed.), *Rediscovering History: Culture, Politics, and the Psyche*, Stanford, CA 1994, σ. 102-120· B. Jeßing / B. Lutz / I. Wild (Hg.), *Metzler Goethe Lexikon. Personen – Sachen Begriffe*, Stuttgart/ Weimar 2004, σ. 183.

43. Βλ. Α. Πολίτης, *Η ανακάλυψη των ελληνικών δημοτικών τραγουδιών*, Αθήνα 1984, passim.

1820-1827 (Bremen 1828), καθώς και το έργο *Neugriechische Volkslieder* (χ.τ.έ., 1825), γεγονός που δείχνει πάλι τα σχετικά του ενδιαφέροντα.⁴⁴ Περιττό δε να λεχθεί στο τέλος ότι η επίδραση που θα ασκούσε αργότερα ο Goethe ως ποιητής και δραματουργός με το πλούσιο έργο του στον πνευματικό κόσμο της Ελλάδας κατά τον 19ο και 20ό αιώνα ήταν σημαντική.⁴⁵

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Ν. ΜΑΚΡΙΔΗΣ

44. Βλ. H. Ruppert, *Goethes Bibliothek. Katalog*, Weimar 1958, σ. 250-251 (αρ. 1758-1760).

45. Βλ. αναλυτικά G. Veloudis, *Germanograecia. Deutsche Einflüsse auf die neugriechische Literatur (1750-1944)*, Bde. 1-2, Amsterdam 1983, passim· Γ. Βελουδής, *Μονά – Ζυγά. Δέκα νεοελληνικά μελετήματα*, Αθήνα 1992, σ. 19-35· Β. Πούχνερ, *Ο Μίτος της Αριάδνης. Δέκα θεατρολογικά μελετήματα*, Αθήνα 2001, σ. 290-337.